

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Ontstaan en ontwikkeling van het geloof in Jezus' opstanding

Jonge, H.J. de

Citation

Jonge, H. J. de. (1989). Ontstaan en ontwikkeling van het geloof in Jezus' opstanding. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/983>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/983>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Ontstaan en ontwikkeling van het geloof in Jezus' opstanding

De overtuiging, dat Jezus uit de dood is opgestaan, behoort tot de eerste ideeën die volgelingen van Jezus na zijn overlijden hebben opgevat. Dat dit idee werkelijk heel vroeg is opgekomen, blijkt uit de eenstemmigheid op dit punt van alle voorhanden vroegchristelijke bronnen. Die hebben we vanaf ongeveer 50 n. C. Onafhankelijk van elkaar vermelden of veronderstellen Paulus, Q¹ (b. v. Luc. 13:35, 17:22-30), Marcus en Didache (b. v. 10:6, 16:1, 7-8), dat Jezus uit de dood is opgewekt, in de hemel is opgenomen en spoedig wederkomt. Onafhankelijk van elkaar konden de auteurs van deze bronnen het idee van Jezus' opstanding ontleen aan het onder christenen gangbare spreken, dus aan gemeenschappelijke oudere traditie. Die traditie moet, gezien de verspreiding van het idee in onafhankelijke bronnen, ver achter de oudste geschreven bron terugreiken.

Het is niet onverantwoord te stellen, dat het geloof in Jezus' opstanding is opgevat in de eerste weken of zelfs dagen na zijn dood. Een aantal van de mensen die hem in zijn aardse werkzaamheid hadden leren kennen en van hem diep onder de indruk waren geraakt, kon blijkbaar niet aannemen, dat God hem aan het dodenrijk had overgelaten. God moest hem tegenover zijn belagers en moordenaars hebben gerehabiliteerd en hem hebben opgewekt en bij zich opgenomen.

Dat Jezus uit de dood is opgewekt, behoort dus tot het oudste dat christenen voor waar hebben gehouden. Maar de opvatting is in de loop van de eerste eeuw n. C. niet steeds dezelfde gebleven. Integendeel, ze heeft in de loop der tijd grote veranderingen ondergaan. In het volgende zullen we het ontstaan en de ontwikkeling van het geloof in Jezus' opstanding proberen te tekenen en verklaren. Hier is eerst een uitweiding nodig (paragraaf 1 en 2).

1 Reeds theoretisch is voor het lege graf in strenge geschiedschrijving geen plaats

Sommigen zullen namelijk zeggen wat valt hier te verklaren? Jezus is volgens de evangelisten met zijn aardse lichaam gewoon uit zijn graf gekomen en ten hemel gevaren. Het geloof in Jezus' opstanding berust op waarneming van het lege graf. Maar zuiver theoretisch rijzen hier einstige problemen. Een streng historicus kan het bericht, dat een dode herleeft en zijn graf verlaat al in principe niet betrouwbaar achten, omdat zo'n opstanding iets volkomen unieks zou zijn, dat tegen alle bekende orde indruist. Zo iets bijzonders zou een historicus alleen voor aannemelijk kunnen houden, als hij er een betrouwbare analogie bij kende. Het vreemde wordt immers pas aanvaard als het vergeleken kan worden met iets bekends en begrijpelijks. Zo'n analogie echter ontbreekt. Niemand kent een uit de dood opgestaan medemens. Het opstaan van doden uit hun graf behoort eenvoudig niet meer tot ons wereldbeeld. En daardoor ook niet meer tot ons beeld van de geschiedenis. Het is de historicus onmogelijk geworden, berichten over het lege graf nog langer voor aannemelijke aanwijzing van Jezus' opstanding te houden.

Het is waar, dat de juist genoemde, principiële benadering a priori beperkingen oplegt aan de mogelijke variatie in de geschiedenis. Voor het wezenlijk unieke is in de geschiedschrijving zo geen plaats. Dat is de tol die het voortgaan van de tijd, de verandering van het wereldbeeld en de daarmee noodzakelijkerwijs verbonden verandering van ons denken eisen. Serieuze geschiedschrijving kan met minder strikte regels niet meer toe. Wil men uitzonderingen of minder strengheid, dan maakt men zich daarmee alleen ongeloofwaardig. Alleen al uit apostolair oogpunt is dat niet raadzaam. Maar bovendien zou men te lage eisen stellen aan de kwaliteit van zijn kennis en zich licht blij maken met een dode mus.

Kortom, in zorgvuldige geschiedschrijving is voor bovennatuurlijke inbruken op de gang der dingen in deze wereld principieel geen plaats.

2 Vervolg excursus historisch handwerk leidt tot dezelfde conclusie als theoretische striktheid

Maar gelukkig is het niet nodig in het geval van Jezus' opstanding terstond een beroep te doen op het juist vermelde theoretische principe. Dat principe is juist, en men mag het gebruiken. Maar het is al voldoende de beschikbare literaire gegevens rustig te vergelijken, ordenen en beoordelen om tot de conclusie te komen, dat het Nieuwe Testament over Jezus' opstanding tegenstrijdige berichten bevat. De oudere gegevens, met name die van Paulus, houden Jezus voor opgestaan en in de hemel verhoogd zonder dat daarbij verondersteld wordt, dat zijn aardse lichaam het graf verlaten heeft. Daarover zo dadelijk. Pas latere geschriften, vanaf ca. 70 n.C., bieden het verhaal dat mensen Jezus' graf leeg gevonden hebben. Dit verhaal, van Marcus overgenomen door Mattheus en Lucas, en ook door Johannes uit Marcus of zijn traditie opgenomen, was tot de jaren 60 à 70, naar wij kunnen vaststellen, minder verbreid dan berichten over Jezus' opstanding zonder leeg graf. Vooral echter komt het verhaal van Marcus wel wat laat om nog te kunnen wedijveren met de oudere voorstelling waarin het lege graf geen rol speelde. Hier zal de historicus moeten kiezen, en moeiteloos kiezen voor de oudere voorstelling. Dit te meer om twee redenen. Ten eerste omdat die voorstelling zonder het lege graf ook in een van Paulus onafhankelijk geschrift als Hebr. voorkomt (zie paragraaf 5) en bij gevolg aantoonbaar tot de opvattingen behoort die in de kerk circuleerden vóór en naast die van Paulus: de opstanding zonder leeg graf is werkelijk de oudste achterhaalbare voorstelling. Ten tweede, omdat deze voorstelling minder aan heidense voorstellingen aangepast is (zie paragraaf 8) en daarom minder de indruk maakt te zijn afgestemd op nieuwe omstandigheden waarin de prediking terecht kwam. Er behoeft dus geen zwaar theoretisch geschut in stelling te worden gebracht om het lege graf voor een historisch niet aanvaardbare voorstelling te houden. Een gewone historische benadering van de gegevens leidt tot hetzelfde resultaat als de principiele, theoretische afwijzing van bovennatuurlijke ingrepen in de geschiedenis: theorie en praktijk leiden tot hetzelfde resultaat. Tot zover deze uitweiding.

3. Paulus' voorstelling van Jezus' opstanding

De brieven van Paulus spreken wel van Jezus' opstanding, maar niet van het lege graf. Nu zegge men niet: hij spreekt er niet van, dus kan het graf best leeg geweest zijn. Nee, Paulus geloofde werkelijk niet, dat Jezus' graf na de opstanding leeg was. Dat blijkt daaruit, dat als hij in 1 Cor. 15 de mogelijkheid van de opstanding van doden wil bewijzen en daartoe Jezus' opstanding als analogie gebruikt, hij niet op het idee komt het best mogelijke bewijs aan te voeren, namelijk de geconstateerde leegheid van Jezus' graf. Het blijkt ook daaruit, dat hij zich de opstanding van Jezus niet voorstelde als een terugkeer op aarde: dan zou hij ook een hemelvaart van Jezus moeten kennen, maar die vermeldt hij anders dan Mattheus en Lucas nooit. Het blijkt tenslotte daaruit, dat Paulus geregeld van de opgestane spreekt als opgenomen in de hemel zonder tussen de opstanding en het verblijf in de hemel enig tussenstadium aan te nemen: geen verlating van het graf, geen terugkeer en omwandeling op aarde (als bij Matth. en Luc.), geen hemelvaart. Bij Paulus zijn opstanding en verhoging in de hemel één. De opgestane is de hemelse (1 Cor. 15: 48-49). Door de opwekking uit de doden is Christus in de hemelen (1 Thess. 1:10).

Leerzaam is in dit verband, dat Paulus in Philip. 1:23 zegt de hoop te kennen, ook zelf van deze aarde te mogen verdwijnen en in de hemel bij Christus te zijn. Daarbij heeft hij uiteraard niet de gedachte ooit met zijn natuurlijke lichaam zijn graf te zullen verlaten: niemand die dat zou willen verdedigen. In Paulus' visie was voor een opneming in de hemel de leegheid van het graf absoluut geen voorwaarde. Zijn idee was, dat het aardse lichaam in het graf verging terwijl een geestelijk, heerlijk lichaam in de hemel voortleefde.

Niet mis te verstaan is, wat Paulus over deze dingen stelt in 2 Cor. 5:1-8. Ook hier spreekt hij van zijn verlangen 'het verblijf in het lichaam te verlaten en bij de Heer te zijn' (v.8). Het 'lichaam' is hier meer dan louter het stoffelijk omhulsel. Het omvat ook alle leven en functies die aan het menselijk lichaam in de aardse werkelijkheid eigen zijn. Niettemin zegt Paulus, dat dit sterfelijke lichaam van hem bij de dood wordt 'afgebroken' (v.1) en dat hij verwacht in de hemelen door God met een eeuwig, hemels lichaam te worden bekleed (v. 2-4).

Dat hemelse lichaam is een *andere* gedaante, want zijn aardse gedaante zal hij dan hebben 'verlaten' (v 8)

In Philip 1 23 en 2 Cor 5 1-8 heeft Paulus het niet over de opneming in de hemel van *alle* gelovigen, maar alleen over die van zichzelf als apostel. Mag men nu zo maar aannemen, dat hij van Jezus' opneming in de hemel dezelfde voorstelling had als van zijn eigen mogelijke ten-hemel-opneming, zoals in dit stuk verondersteld wordt? Ja inderdaad, want in beide gevallen, dat van Jezus en dat van Paulus, gaat het om een zelfde voorstelling, namelijk die van de opneming in de hemel van een martelaar direct na zijn dood. Het gaat om de opneming in de hemel door God van iemand die tot het eind toe trouw aan Gods wil en opdracht heeft willen blijven. Paulus ziet zichzelf in de genoemde passages als een martelaar en meent daarom te mogen rekenen op directe opneming in de hemel door God. Evenzo is, naar nog zal blijken in paragraaf 4, de opneming van Jezus in de hemel de opneming door God van een joodse martelaar. Men mag dus wel degelijk Paulus' opvatting van zijn eigen opneming in de hemel vergelijkbaar achten met zijn opvatting van de ten-hemel-opneming van Jezus. In beider geval, meende Paulus, bleef het aardse lichaam in het graf achter, en werd in de hemel een nieuw lichaam verleend.

Men mag dus niet zeggen, dat Paulus een 'lichamelijke opstanding' van Jezus niet kende. Ook Paulus stelde zich Jezus' opstanding in de hemel als 'lichamelijk' voor, zij het, dat hij daarmee niet bedoelde dat Jezus met zijn natuurlijk lichaam het graf zou hebben verlaten. Maar wie zich voor zijn heden-daagse opvatting van Jezus' opstanding tegen de evangelisten op Paulus beroept, zal hem op dit punt eerst volledig recht moeten doen. Ook Paulus leert wel degelijk de lichamen-heid van Jezus' opstanding, al is die lichamen-heid dan ook van 'geestelijke' aard. Paragraaf 5 komt hierop terug. Gold Jezus' opstanding bij de eerste christenen dan niet als iets heel bijzonders? Niet echt, en in elk geval niet als uniek. Opgestaan dachten zij zich alle martelaren en ook andere heiligen. Niet de opstanding maakt Jezus tot een uitzonderlijk iemand, maar het feit dat hij in zijn aardse optreden volgelingen ervan heeft overtuigd, dat met hem Gods koninkrijk werkelijk nabij gekomen, ja begonnen was, en dat zij hun leven voortaan daarop moesten inrichten.

4. Achtergrond waartegen en modellen waarnaar het geloof in Jezus' opstanding ontstond

Reeds voordat de oudste bewaarde brief van Paulus, I Thess. uit ca 50 n.C., ontstond, hadden zich in het spreken van christenen vaste formuleringen gevormd waarin het geloof in Jezus' opstanding geregeld onder woorden werd gebracht. Die min of meer vaste formuleringen waren er twee. De ene luidt: 'God heeft hem (Christus, Jezus) uit de doden opgewekt' (I Thess. 1:9-10; Gal. 1:1; I Cor. 6:14, 15:15; 2 Cor 4:14, Rom. 4:24, 10:9, enz.). De andere luidt: 'Christus is gestorven en opgestaan' (1 Thess. 4:14; 1 Cor. 15:3-5; 2 Cor. 5:14-15; Rom. 8:34, 14:9, enz.).

De inhoud van deze formuleringen wordt uitdrukkelijk aangeduid als iets waarop christenen 'vertrouwen'. Rom. 10:9 b.v. zegt: 'Als U in Uw hart vertrouwt (pisteuseis), dat God hem uit de doden heeft opgewekt, zult U gered worden'. En 1 Thess. 4:14: 'Wij vertrouwen (pisteuomen), dat Jezus is gestorven en opgestaan'. Hoe is historisch dit vertrouwen ontstaan? Hier zijn één algemene achtergrond en twee factoren te noemen.

De algemene achtergrond is, dat voor veel joden in de tijd van Jezus het voortbestaan in de hemel van bepaalde bijzonder hoog gewaardeerde personen die hun leven op aarde beëindigd hadden, een geaccepteerde voorstelling was. Zo'n voortbestaan in de hemel werd aangenomen van Henoch (Sirach 44:16), Abraham, Izaäk en Jacob (4 Makk 16:25, Luc. 13:28-29 [Q]), Mozes (Philo, Vita Mosis II, 291; Ass. Mos.; Mc. 9:2-8), Ezra (IV Ezra), Jeremia (2 Makk 15:14) en Baruch (Syr. Apoc. Bar). Hieraan kan worden toegevoegd Elia, die om in de hemel opgenomen te worden niet eens had behoeven te sterven (2 Kon. 2; Marc 9:2-8). Het hemelse voortbestaan, soms ook de lijfelijke opneming van hooggeschatte rechtvaardigen in de hemel, was dus geen ongewoon idee.

De twee factoren die maakten dat volgelingen van Jezus die voorstelling speciaal ook op hem hebben toegepast zijn de volgende.

a Gods rehabilitatie van de lijdende rechtvaardige

Ten eerste, de veelvuldig in de Israelitische en joodse literatuur voorkomende voorstelling, dat de rechtvaardige vanwege zijn trouw aan God het lijden in deze wereld niet kan ontlopen, maar uiteindelijk door God uit zijn lijden zal worden verlost en zal worden gerehabiliteerd

Een voorbeeld biedt Jes 50 4-11 de knecht des Heren (Isi'ael) weet, dat hij na alle vernedering mag rekenen op uitredding door God In Dan 3 worden de mannen die God trouw bleven en niet knielden voor een vreemde god in de brandende oven gegooid, maar ze worden door God gered en komen ongedeerd uit het vuur tevoorschijn Evenzo Daniel uit de leeuwenkuil (Dan 6) Vele malen komt deze voorstelling van de 'lijdende rechtvaardige' die tenslotte door God tegenover zijn vijanden gerehabiliteerd wordt voor in de psalmen Ps 69 beschrijft hoe God in de nood van een diep gesmade rechtvaardige een ommekeer brengt en hem hulp schenkt Ook Ps 34 bezingt de redding die God uiteindelijk de ellendigen brengt die op hem blijven vertrouwen Evenzo Ps 22 en Sap Sal 2 14-18 met 5 1-7, en tal van andere passages

Dat de traditionele voorstelling van de 'lijdende rechtvaardige' van invloed is geweest op de manier waarop vroege christenen zich het levenseinde van Jezus hebben voorgesteld, is zeker Allerlei elementen uit de traditie van de lijdende rechtvaardige worden in het verhaal van Jezus' lijden opgenomen Ps 69 22 'zij lieten mij in mijn dorst azijn drinken' wordt gehonoreerd in Marc 15 36 Ps 22 19 'zij verdeelen mijn kleren onder elkaar en werpen het lot over mijn gewaad' wordt opgenomen in Marc 15 24 Ps 22 8 waarin de spotters 'het hoofd schudden' keert terug in Marc 15 29, en Ps 22 2 'Mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten' is bewaard in Marc 15 34 in een mengsel van Aramees en Hebreeuws en dus waarschijnlijk al tamelijk vroeg in de traditie van Jezus' lijdensverhaal opgenomen Zo is er veel uit de geijkte voorstelling van de lijdende rechtvaardige op Jezus toegepast

Dat speciaal ook het idee van Jezus' opstanding gevoed is door de traditie van de lijdende rechtvaardige die door God uit de nood gered en gerehabiliteerd wordt, blijkt bijvoorbeeld uit de praepaulijnse hymne in Philip 2 De hymne zegt,

dat Jezus gehoorzaam geweest is tot de dood, en dat God hem daarom uitermate verhoogd heeft. De hymne knoopt met de motieven van vernedering, gehoorzaamheid en verhoging aan bij de traditie van de lijdende rechtvaardige zoals die bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in Jes.52:13-53:11.

Overigens vindt de rehabilitatie in de oudtestamentische traditie van de lijdende rechtvaardige doorgaans nog plaats in het aardse leven. Maar in Ps.49:16 en 73.24 en Sirach 51:1-12 gaat de rehabilitatie al enigszins in de richting van een redding uit en na de dood. In Sap. Sal. 3:2-9 en 4.10 worden de gedode rechtvaardigen werkelijk van de aarde weggenomen en naar de hemel verplaatst

b. De opstanding in de hemel van de joodse martelaar

De tweede factor die bijdroeg tot het ontstaan van het geloof in Jezus' opstanding was de sinds de tweede eeuw v.C. traditionele joodse opvatting, dat de martelaar, die om zijn trouw aan de waarheid en aan Gods wil ter dood wordt gebracht, mag rekenen op onmiddellijke voortzetting van zijn leven in de hemel. Deze opvatting is verwoord in onder meer 2 Makk.7. De zeven broers die daar om hun trouw aan de joodse wet door Antiochus IV worden gemarteld, spreken de een na de ander het vertrouwen uit, dat ze direct na hun dood zullen opstaan en een hernieuwd leven bij God zullen hebben (2 Makk.7:9, 11, 14, 23, 29, 36; vgl. 15:12-16).

Dat ook deze voorstelling van de joodse martelaar bijgedragen heeft tot de gedachte, dat Jezus na zijn dood in de hemel was opgestaan en voortleefde, is zeker. Het blijkt niet alleen daaruit, dat de terminologie voor Jezus' opstanding overeenstemt met die voor de opstanding van de martelaars. Intransitief *anastathai* (2 Makk.7:14), transitief *anistanai* met God als subject (7:9, cf. Hand.2.24, 32; 13:32, 34; 17:31). Het blijkt ook daaruit, dat aan de voorstelling van Jezus' opstanding motieven worden verbonden die typerend zijn voor het beeld van de joodse martelaar. Dit ziet men bijvoorbeeld in 2 Cor.5:15. Daar heet Christus 'degene die voor hen gestorven en opgewekt is'. Het element 'voor hen' hoort hier ook bij 'opgewekt', vgl. Rom.4:25 'opgewekt om onze rechtvaardiging'. Maar dat hetgeen Christus overkwam geschiedde 'ter wille van anderen' (*hyper* + genitivus) is een bij uitstek aan de voorstelling van de joodse martelaar ontleende gedachte,

vergelijk bijvoorbeeld 2 Makk. 8:21: 'ter wille van het vaderland sterven'.

5. Opstanding met een geestelijk lichaam in de hemel terwijl het aardse lichaam op aarde vergaat

Hoe stelden de vroegste christenen zich de opstanding van Jezus voor? Aansluitend bij de voorstelling van de joodse martelaar dachten ze, dat Jezus' aardse lichaam begraven was en in het graf verging, maar dat hij met een vernieuwd, heerlijk lichaam direct na zijn dood in de hemel was opgestaan. Dat de opstanding direct op de dood volgde, is een idee, dat nog goed bewaard is in het kruiswoord 'Heden zult gij met mij in het paradijs zijn' (Luc. 23:43). De alleroudste voorstelling, volgens welke de opstanding in de hemel direct vanaf het kruis heeft plaats gehad, is verder nog uitstekend bewaard in Hebr. 5:8-10 en 12:2-3 (en 9:11-12), maar waarschijnlijk ook in de oude hymne Philip. 2:8-9, al wordt in de laatste tevens een schema gevolgd van nederdaling uit en opstijging naar de hemel als van de goddelijke Wijsheid, vgl. 1 Hen. 42:1-2. De oudste voorstelling van de opstanding is die van een verhoging direct uit de dood in hemelse heerlijkheid. Hierbij komt geen hemelvaart, geen terugkeer op aarde, en al helemaal geen leeg graf te pas. Het graf bleef vol. Tussen het vergaan van het aardse lichaam in het graf en de opstanding met een heerlijk lichaam in de hemel werd in de oudste voorstelling geen tegenspraak gevoeld. De stoffelijke resten van de martelaren van 2 Makk. 7 blijven achter op aarde, maar in de hemel krijgen zij een nieuw lichaam, met nieuwe ledematen: tong en handen (7:11; vgl. handen 15:12) en hoofdhaar. Bijzonder leerzaam is wat Martyrium Polycarpi (ca. 165 n.C.) over het lichaam van de martelaar zegt. De botten van de verbrande martelaar worden in de aarde verborgen (18:2), maar tegelijk wordt de gestorvene geacht 'met ziel zowel als *lichaam*' te zijn opgestaan in een eeuwig, onvergankelijk leven in de hemel (14:2). Dit is exact de voorstelling die Paulus had van de opstanding van Jezus (behalve dat er dan enkele dagen tussen dood en opstanding zijn geschoven, waarover paragraaf 6). Jezus' lichaam was op aarde begraven en in het graf vergaan, maar hij is opgestaan, niet met zijn aardse lichaam, maar met een hemels, heerlijk, on-

vergankelijk, geestelijk lichaam. Met zulke lichamen zullen immers ook de gestorven christenen worden opgewekt op de jongste dag (1 Cor. 15:35-49). Maar zij zullen opstaan naar het beeld van Christus (v.49), en diens opstandingslichaam is bij gevolg even hemels, heerlijk, onvergankelijk en geestelijk. Paulus hield Jezus' opstanding dus wel degelijk voor een lichamelijke opstanding. Maar het opstandingslichaam was een vernieuwd, heerlijk lichaam in de hemel. Het aardse lichaam bleef op aarde achter in het graf. Het hemelse lichaam moet hij zich voorgesteld hebben als van heel fijne, lichte en lichtgevende materie. Vanuit de hemel kon het volgens Paulus nu en dan zichtbaar worden voor mensen op aarde: bij verschijningen (paragraaf 7).

6. Ten derde dage

Oorspronkelijk werd Jezus' verhoging in de hemel geacht direct na zijn kruisdood te hebben plaats gehad (Luc. 23:43, Hebr. 5:9-10; 12:2). In die voorstelling was er nog geen sprake van, dat de opstanding had plaats gevonden 'ten derde dage'. Reeds vóór Paulus is dat element als een nieuw, extra, secundair gegeven aan de traditie toegevoegd. We zien dit gebeuren in de overlevering die Paulus doorgeeft in 1 Cor. 15:3-4. Daar komt een vorm van de boven reeds gesignaleerde, oeroude, dubbele formule 'Christus is gestorven en opgestaan' voor. Maar het element 'is opgestaan' wordt uitgebreid met 'ten derde dage overeenkomstig de Schriften'. Dat 'ten derde dage' nu is een element uit de traditie van de lijdende rechtvaardige. Men heeft het na verloop van tijd aan de uitspraak over Jezus' opwekking toegevoegd om het lot van Jezus zo nauwkeurig mogelijk in de Schrift voorzeggd te vinden. Op die manier worden Jezus' lijden en dood voorgesteld als vanouds voorzien in Gods plan, en niet als gevolg van falen, willekeur of toeval. Waarschijnlijk werd met 'overeenkomstig de Schriften' niet op specifieke plaatsen bedoeld, maar meer in het algemeen op het feit, dat van lijdende rechtvaardigen geschreven staat, dat zij na twee of drie dagen gered worden. In Hosea 6:2 zeggen bepaalde vromen, die na een periode van narigheid zich weer op God verlaten, dat hij 'hen na twee dagen zal doen herleven, ten derde dage weer zal oprichten'. En wanneer de profeet Jona in het diepst van zijn

ellende God om hulp bidt, als uit de schoot van het dodenrijk, wordt hij na drie dagen uit de vis bevrijd (Jona 1:17). De lijdende rechtvaardige wordt dus 'volgens de Schriften' na drie (d.w.z., een paar: het Hebreeuws gebruikt 'drie' voor 'enige') dagen door God gered. Deze notie past de vroeg-christelijke traditie die achter 1 Cor. 15:4 schuilt toe op Jezus, en wel zo, dat 'drie' niet meer wordt opgevat als 'een paar', maar als exact drie. Dat kon in het Grieks ook moeilijk anders.

Een gevolg hiervan is, dat indien de drie dagen naar antieke gewoonte inclusief geteld werden, de opstanding van Jezus op de zondag terecht kwam. Het trof prachtig, dat dit precies de dag was waarop, om heel andere redenen, de christenen al van het begin aan hun wekelijkse avondmaal vierden. De vroegste christenen, nog allen joden, waren namelijk in navolging van hun joodse familie en vrienden, een wekelijks vreugdemaal met geestverwante familieleden, vrienden en bekenden gaan vieren. Joden hielden hun vreugdemaal op sabbat. De eerste christenen namen als joden tevens deel aan het joodse maal op sabbat. Maar daardoor konden ze hun maaltijd in eigen kring niet ook nog op sabbat houden. Ze zetten het daarom op de eerstvolgende dag: de zondag, na het werk, dus als avondmaal. Toen van Jezus' opstanding eenmaal gezegd werd, dat die 'ten derde dage' had plaats gehad, kon achteraf, vanaf de tweede eeuw n.C., de zondag tevens gaan gelden als de dag 'waarop Jezus uit de doden is opgestaan, is verschenen en opgestegen in de hemelen' (Barnabas 15:9). Dat is een late rationalisatie: de zondag als de dag van Jezus' opstanding. De passage weerspiegelt overigens nog goed, hoe de verhoving in de hemel vanouds op dezelfde dag gedateerd werd als de opstanding. Dit is het geval bij Paulus en in alle vier de evangeliën. Pas Handelingen voegt tussen opstanding en hemelvaart een tussentijd van veertig dagen.

7. De verschijningen

Sommigen zullen het als bewijs van Jezus' opstanding willen laten gelden, dat volgens 1 Cor. 15:5-8 de opgestane al spoedig aan Petrus en anderen is verschenen. Maar dit bewijs is niet deugdelijk.

Ten eerste moet men beseffen, dat verschijningsberichten in

de antieke wereld juist werden geproduceerd om als bewijs te dienen dat iemand niet in de dood gebleven was, maar was opgestaan. Een mooi voorbeeld levert Matth. 27:53. Op het moment van Jezus' dood zouden vele doden zijn opgewekt en uit hun graven zijn gekomen. Om de geloofwaardigheid van dit zonderlinge bericht te garanderen voegt Mattheüs er de mededeling aan toe, dat de opgestanen in Jeruzalem kwamen en daar 'aan velen verschenen'. Alleen door aan anderen te verschijnen, en liefst 'aan velen', konden de opgestanen volgens de auteur laten blijken dat ze leefden.

Ook heidenen hanteerden dit procédé van het verschijningsverhaal als garantiebewijs van een opstanding of hemelvaart. Onder de velen van wie heidenen geloofden dat ze in de hemel opgenomen waren was de stichter van Rome, Romulus.

De geschiedschrijver Livius, oudere tijdgenoot van Jezus, vertelt, hoe zekere lieden de opvatting verspreidden, dat Romulus, toen die plotseling verdwenen bleek, ten hemel opgenomen was. Livius vervolgt, dat er bij het volk argwaan rees tegen deze vrome verklaring. Om nu de gedachte aan moord weg te nemen en de voorstelling dat Romulus ten hemel gevaren was te bevestigen, trad iemand op die, aldus Livius, verklaarde, dat Romulus hem verschenen was: 'Romulus, de vader van onze stad, is vandaag bij het eerste daglicht plotseling uit de hemel afgedaald en aan mij verschenen. Verstijfd van schrik en ontsteld bleef ik staan. Toen bad ik, dat hij mij zou vergunnen hem van nabij te aanschouwen. Maar hij zei: Ga heen, bericht de Romeinen, dat aldus de wil van de hemel is: dat mijn Rome het hoofd van de wereld zal zijn. (...) Na deze woorden verdween Romulus ten hemel.' Zo Livius (I, 16). Precies hetzelfde verhaal vertelt de Griekse schrijver Plutarchus (45-125 n.C.; Leven van Romulus 28; vgl. Leven van Numa 2).

Evenzo verschijnt na haar dood Creüsa aan haar man Aencas (Vergilius, Aeneïs II, 771-789) om hem te betuigen, dat ze verheerlijkt, verhoogd en in de hemel opgenomen is.

Ook in joodse literatuur uit de tijd rond het begin der jaartelling wordt de verschijning van overledenen verteld opdat daarmee hun opstanding gegarandeerd wordt. In het *Testament van Job* verschijnen de door Satan gedode kinderen van Job in een visioen aan de moeder ten bewijze dat zij ten hemel

opgenomen zijn en daar leven (40:4; 1e eeuw voor of na C.). Nog in Hand. 13:31 is de oorspronkelijke bedoeling van de vermelding van verschijningen duidelijk: verschijningsberichten moeten de betrouwbaarheid garanderen van het bericht van Jezus' opwekking. Hetzelfde ziet men in Marc. 16:9-11: de verschijning van Jezus aan Maria Magdalena moet bewijzen dat hij leeft. Evenzo in Hand. 10:40. Bijzonder verhelderend is Hand. 1:3: 'Hij (Jezus) toonde hun (de discipelen) met tal van tekenen, dat hij na zijn lijden in leven was, namelijk door hun te verschijnen...'.

Maar ook de oudste bewaarde berichten over verschijningen van Jezus, die in 1 Cor. 15:5-8, hebben geen andere bedoeling dan het bewijs te leveren, dat Jezus werkelijk is opgestaan. Want als Paulus dat heeft bewezen, heeft hij ook de mogelijkheid van een opstanding van christenen op de jongste dag bewezen, en dat is wat hij wil.

Verschijningsberichten zijn een literair genre. Het genre diende om de realiteit te bevestigen van iemands opstanding. Bewijskracht heeft dit literaire fenomeen natuurlijk geheel niet. Wel kan het zuiver literaire fenomeen van het verschijningsbericht bij sommige mensen weer psychische reacties teweeg hebben gebracht die zij zelf duiden als verschijning. Dat gebeurt. Maar zulke reacties bewijzen nog minder dan de verschijningsverhalen die er de oorzaak van waren.

Justinus zegt ca. 150 n.C., dat bij de crematie van keizers getuigen naar voren geschoven werden die onder ede moesten verklaren, dat ze de verbrande keizer levend uit het vuur naar de hemel hadden zien opstijgen (Apol. I. 21). Waarom zulke getuigen van het hernieuwde leven van de keizers onbetrouwbaarder zouden zijn dan de in 1 Cor. 15:5-8 en in de evangeliën genoemde getuigen aan wie Jezus zou zijn verschenen, is van historisch standpunt niet zo gemakkelijk te zeggen. Of toch: het is een kwestie van parti pris. Menigeen gunt alleen zijn eigen Heer zijn hemelvaart, en accepteert alleen daarover 'ooggetuigeverslagen'.

8. Het lege graf

Bij Paulus en andere auteurs is Jezus opgestaan zonder zijn graf leeg achter te laten. Zijn opstanding had plaats in de hemel, in een verheerlijkt lichaam. Zijn aardse lichaam bleef

in het graf en verging. Vanaf ca. 70 n.C. is er het verhaal, dat Jezus bij zijn opstanding het graf verlaten had. Waarom ontstond dit verhaal?

De pointe van het verhaal is, dat de leegheid van het graf door verscheidene ooggetuigen is vastgesteld. Met veel nadruk laat Marcus de jongeling die hij in 16:5 invoert om opheldering te geven zeggen: 'Hij is opgewekt. Hij is hier niet. zie, de plaats waar ze hem gelegd hadden.' De leegheid van het graf wordt klaarblijkelijk aangevoerd om weer als bewijs te dienen van de realiteit van Jezus' opstanding. De verhalen van het lege graf hebben dus dezelfde functie als de verschijningsverhalen. Het is dan ook geen wonder, dat Marcus, die als eerste dit nieuwe bewijsmateriaal beproeft, het oude bewijsmateriaal terzijde laat: hij biedt geen verschijningsverhalen. Hij meent een sterker en doeltreffender bewijs te leveren. het bericht dat verscheidene mensen de leegheid van het graf geconstateerd hebben.

Voor deze stap van Marcus (of een voorganger van hem) bestaan goede godsdiensthistorische parallellen uit Hellenistische tijd. De hemelvaart van Heracles, liever gezegd zijn apotheose, werd bewezen geacht door het bericht, dat na zijn crematie zijn botten niet meer gevonden werden (Diodorus Siculus IV, 38; eerste eeuw v.C.). De hemelvaart van Romulus werd bewezen geacht doordat 'men zag, dat de plaats waar de koning zich bevonden had, leeg was' (vacuum sedem regiam vidit, Livius I, 16, 2, eerste eeuw v.C.). De hemelvaart van Aeneas werd geloofd, omdat zijn lichaam nergens meer gevonden kon worden (Dionysius Halicarnasseus, Antiquitates Romanae I, 64, 4, ca. 30 v.C.). In de Griekse roman *Kallirhoe*, geschreven door Chariton van Aphrodisias in de eerste of tweede eeuw n.C., wordt uit het feit, dat het graf van Kallirhoë leeg gevonden wordt, door haar geliefde de conclusie getrokken, dat een god haar bij zich heeft opgenomen (III, 3, 4-5). In het *Testament van Job* is het gebeente van de dode kinderen van Job onvindbaar, 'want zij zijn opgenomen in de hemel door hun schepper, de koning' (39:11-12). Dat de herrijzenis en ten-hemel-opneming van Jezus op den duur bewezen werd met een bericht over de leegheid van zijn graf, komt doordat de prediking aangaande Jezus zich in de loop van de eerste eeuw in toenemende mate tot griekstalige niet-joden (heidenen) richtte. Niet-joden van het Hellenis-

tisch tijdvak nu waren met het idee van een ten-hemel-opneming vertrouwd. Ze wisten, dat die verteld werd van Heracles, Romulus, Aeneas en andere gevierde personen. De onder niet-joden gangbare voorstelling daarbij was echter, dat de opgenomen persoon ook met zijn lichaam van de aarde weggenomen en naar de hemel verplaatst was. Aan deze voorstelling is de christelijke prediking op den duur tegemoetgekomen. Het verhaal van het lege graf is een latere aanpassing van de oude voorstelling (waarin Jezus' lichaam in het graf bleef) aan de Hellenistische voorstelling van een hemelvaart. In het verhaal van het lege graf hebben we te doen met een schoolvoorbeeld van de hellenisering van christelijke voorstellingen. Paulus heeft deze hellenisering nog kunnen weerstaan doordat bij hem Jezus' opstanding nog die van een martelaar als in 2 Makk. 7 en Martyrium Polycarpi bleef. Maar bij de evangelisten is de voorstelling van Jezus' opneming in de hemel aangepast aan het heidens begrip van zo'n hemelvaart. Pas die aanpassing leidde tot het verhaal van het lege graf.

Conclusie

Met de woorden 'Christus is opgestaan' gaven volgelingen van Jezus direct na zijn dood een bepaalde interpretatie aan zijn voormalig leven, spreken, optreden en aan zijn sterven. In dat alles had, volgens deze interpretatie, Jezus de wil van God volkomen juist bekend gemaakt en in praktijk gebracht, zelfs ten koste van zijn eigen leven: hij was een rechtvaardige die door zijn trouw aan Gods wil een martelaar was geworden. Daarom had God zich volledig aan zijn kant gesteld en hem gerehabiliteerd door hem op te wekken.

Deze visie op Jezus voegde zich voor genoemde volgelingen echter bij een eerdere visie die ze al bij Jezus' leven op hem hadden gekregen. Ze hadden uit Jezus' optreden en onderrecht opgemaakt, dat in hem een door God gewilde keer in de geschiedenis van Israël en de wereld was ingetreden. Ze erkenden, dat met Jezus niet minder dan de verlangde heerschappij van God begonnen was aan te breken. Die erkenning brachten ze tot uitdrukking door Jezus al bij zijn leven 'Davids zoon' en 'Gezalfde' (=Messias, Christus) te noemen. Van het idee, dat Jezus Gods heerschappij had ingeluid, wa-

ren sommigen van zijn volgelingen zo overtuigd, dat ze er ook door Jezus' dood niet van werden afgebracht: die heerschappij van God zou doorzetten en zich weldra volledig manifesteren. In deze visie was het niet nodig Jezus' dood als een fiasco te beschouwen. Men vertrouwde, dat God hem als rechtvaardige gerehabiliteerd en als martelaar geïndiceerd en in de hemel opgewekt had.

Door vlak na Jezus' dood zijn opstanding te belijden, drukten zijn volgelingen uit, dat Jezus de rol van inaugurator van Gods heerschappij van niemand minder dan God zelf gekregen had. De opstanding was immers Gods vindicatie en daarmee Gods autorisatie, niet slechts van Jezus als rechtvaardige en martelaar, maar vooral van Jezus als degene die de eschatologische heerschappij van God had ingeluid. De opstanding gold niet een willekeurige rechtvaardige of martelaar, maar de man die als Davids zoon en Christus erkend was. Door aan te nemen, dat God Jezus had opgewekt erkende men, dat God zelf Jezus had geautoriseerd als inaugurator van de eschatologische heerschappij van God.

Oorspronkelijk werd de opstanding van Jezus niet geacht de leegheid van zijn graf tot gevolg te hebben gehad. Maar wel werd in de oudste, subtiele voorstelling van Jezus' opstanding die opstanding uiteindelijk ook lichamelijk, stoffelijk en ruimtelijk gedacht: Jezus werd geacht met een lichaam van hemelse materie verplaatst te zijn naar de hemel boven de aarde. De opstanding werd als een fysiek gebeuren beschouwd. Ze was niet maar een idee. Ook geen ervaring. Ze was iets waarvan men vertrouwde dat het gebeurd was.

Epiloog. De blijvende zin van Jezus' opstanding: probleem en mogelijkheid daarvan

Met het voorgaande is deze bijdrage compleet. De historicus zou het daarbij kunnen laten. De reden waarom ik dat niet doe, is, dat het geloof in Jezus' opstanding voor mensen van nu een probleem oplevert bij de doordenking en oplossing waarvan de exegeet zijn hulp niet mag weigeren.

Het probleem is duidelijk. Jezus' opstanding is, ook in de oudste voorstelling, verwoord in termen van stoffelijkheid en ruimtelijkheid die deel uitmaken van een antiek wereldbeeld. Wanneer dat oude wereldbeeld, met een aarde beneden, een dodenrijk daaronder en een hemel boven de koepel

van het uitspansel wegvalt, ontvalt ook aan de oudste voorstelling van Jezus' opstanding, hoe subtiel ook, elke realiteit en daarmee, als men dat niet verhindert, ook elke zin

Hier zijn verschillende reacties mogelijk. Men kan zeggen het idee van Jezus' opstanding is zo zeer gebonden aan het oude wereldbeeld, dat, nu dit wereldbeeld verdwenen is, ook het idee van Jezus' opstanding achterhaald is en als onhoudbaar moet worden prijsgegeven. Er valt niets meer mee te doen. Zo'n reactie is mogelijk, en al wie a priori elke transcendentie en elk idee van een zich in de tijd voltrekkende eschatologie verwierpt, zal ook aan het idee van Jezus' opstanding geen behoefte hebben.

Maar een andere reactie is evenzeer mogelijk. Als men vooraf besluit, dat transcendentie en eschatologie wel degelijk zinvolle categorieën zijn, is het ook mogelijk zin te blijven zien in Jezus' opstanding. — Terloops moet misschien de vraag aangestipt hoe kan een mens tot het aannemen van transcendentie en eschatologie komen? Kort gezegd: door dat te willen, door de stap te doen, zonder daarvoor een sluitende rechtvaardiging te hebben in geschiedenis of rede, veeleer uit radeloosheid om niet in peilloos duister te blijven rondtasten.

Welke zin kan, na genoemd besluit, Jezus' opstanding dan hebben? Niet als historisch feit dat de geldigheid van het christelijk geloof fundeert. Dit niet omdat zelfs in de oudste voorstelling van Jezus' opstanding het graf niet leeg was. Dat is niet erg, want dan zou men altijd nog Paulus kunnen volgen in zijn idee van de fysieke opstanding van Jezus in een 'geestelijk' lichaam. Maar als feit is de opstanding problematisch omdat zij ook in de vroege voorstelling bij Paulus gebonden is aan de ruimtelijkheid en stoffelijkheid van een wereldbeeld dat intussen onherroepelijk is weggevaagd. Wat in de coördinaten van dat wereldbeeld 'gebeurd' heette, kan het in het kader van het huidige wereldbeeld niet meer zijn.

De enige resterende mogelijkheid, wil men niet met een geheel nieuw, christelijk concept van geschiedenis gaan opereren, is mijns inziens, dat men de gehele verwoording van Jezus' opstanding tot zinvolle metafoor verklaart tot taal die slaat op een bijzondere werkelijkheid, reëel maar anders dan de onze.

Dan wordt de vraag waarvoor staan de uitspraken 'God

heeft hem uit de doden opgewekt' en 'Christus is gestorven en opgestaan' en wat betekent dat voor mensen van nu?

Het antwoord op deze vraag zal altijd noodzakelijk speculatief en willekeurig zijn, omdat het referentiekader waaraan die uitspraken een groot deel van hun zin ontleenden totaal verdwenen is. Welke nieuwe zin die uitspraken nog kunnen hebben hangt af van het nieuwe referentiekader dat men zich kiest.

Op dit moment zal men er echter goed aan doen, van de exegese te leren, wat de genoemde uitspraken in hun oorspronkelijke context beduiden. Weliswaar dwingt niets tot het raadplegen van de historische exegese, maar doet men het niet, dan kunnen de woorden in kwestie gemakkelijk alles gaan betekenen en daarmee elke zin verliezen.

Van de historische exegese dan valt te leren, dat de eerste mensen die zeiden te geloven, dat God Jezus had opgewekt, daarmee tot uitdrukking brachten, dat *God hem volgens hen had gevindiceerd en daarmee geautoriseerd als Christus, dat wil zeggen als degene die een definitieve wending in de geschiedenis van Israël en de wereld had teweeg gebracht.*

Welnu, als mensen ook nu nog de woorden 'Jezus is opgestaan' tot de hunne maken, zullen ze er goed aan doen, daarmee in de eerste plaats te bedoelen: ook ik erken, dat *God degene is* die aan Jezus zijn beslissende rol in de geschiedenis heeft toegewezen en die wilde dat zijn heerschappij door Jezus werd ingeluid.

Deze erkenning kan echter niet vrijblijvend zijn. Ze is te ernstig om zonder consequenties te kunnen blijven. Ze moet uitlopen op een omvangrijk programma voor bezinning, zelfcorrectie en dienst aan de wereld. Men kan niet het een hebben en het ander weigeren. De belijdenis van Jezus' opstanding, dat wil zeggen van Gods bevestiging van Jezus als degene met wie de geschiedenis een keer heeft genomen, vergt de bereidheid tot leven en handelen in de geest van Gods heerschappij.

Ziedaar wat de helpende hand van een exegeet de gelovige en de systematische theoloog te bieden heeft. Tot slot nog twee vragen.

Moet het geloof in Jezus' opstanding ook betekenen, dat men aanneemt dat hij sindsdien leeft? Ik zou zeggen: in de metaforische taal van het geloof: ja. Door zijn opstanding is hij Heer

van de kerk en het is moeilijk zich dit anders voor te stellen dan als 'levende Heer'. Vooral als men het aanbreken van Gods heerschappij als gebeuren in de tijd opvat, kan men zich de Heer van de eschatologische gemeente moeilijk anders dan als 'levende Heer' denken. Dit ook al omdat hem nog een rol toekomt bij de komende definitieve omslag van oude naar nieuwe wereld.

Alleen moet daaraan dan onmiddellijk worden toegevoegd, dat de aard van dat leven het menselijk verstand te boven gaat. Men kan vertrouwen, dat de woorden 'hij leeft' inderdaad op enige realiteit betrekking hebben. Maar over de aard van die realiteit valt momenteel niet dan met grote terughoudendheid te spreken. Het moet genoeg zijn te vertrouwen, dat God ook op dit punt meer weet dan mensen.

En als laatste vraag: indien de opstanding van Jezus als historisch feit in de profane zin van het woord wegvalt, verliest het ontstaan van de kerk dan niet alle grondslag in de geschiedenis? Nee, absoluut niet. De opstanding van Jezus is namelijk zeker niet de oorzaak van het ontstaan van de kerk geweest, zoals vaak gezegd wordt. De 'vijfhonderd broeders' van 1 Cor. 15:6 waren al bijeen nog voordat Jezus hun verscheen. De kerk is gegroeid uit hetgeen na Jezus' dood restte van de beweging die hij tijdens zijn aardse activiteit al op gang had gebracht. De oorsprong van de kerk ligt historisch gezien dus bij de volgelingen die door Jezus' optreden in Palestina gegrepen zijn, uiteindelijk dus bij de historische Jezus zelf, in elk geval vóór zijn dood. Bij althans een aantal van zijn volgelingen werd het enthousiasme door Jezus' dood niet bekoeld. In tegendeel, hun enthousiasme duurde voort en stelde hen in staat, aanknopen bij traditionele voorstellingen, het vertrouwen uit te spreken, dat Jezus, hoewel begraven, door God uit de dood was opgewekt.

Wat de kerk in haar oorsprong aan verankering in de geschiedenis heeft, is gelegen in het spreken en handelen van Jezus zelf en vooral in de weerklank die die vonden bij ooggetuigen en tijdgenoten.

Noot

1. Met Q wordt de schriftelijke bron aangeduid waaruit, naar

wordt aangenomen, Matth. en Luc. de hun gemeenschappelijke stof hebben geput die ze niet aan Marcus ontleenden.